

A „populista fordulat” – illúzióink tükrében

Közelítés Jürgen Habermas kordiagnózisához¹

Dolgozatomban Jürgen Habermas jelenkorról szóló politikai diagnózisát kívánom körvonalazni, különösen a 2016-os világpolitikai események tükrében. E diagnózis felvázolásához a *Blätter für deutsche und internationale Politik*-ban megjelent „Für eine demokratische Polarisierung. Wie man dem Rechtspopulismus den Boden entzieht” című, Habermas-szal készített interjút fogom a figyelmem középpontjába állítani, melyben a megelőző év politikai eseményeiről, elsősorban a Brexit-népszavazásról és Trump elnökké választásáról kérdezik a filozófust. Műfaji sajátosságok miatt – nem tudományos esszéről, hanem interjúról van szó – nem fogok egységes és szigorúan tudományos igényű kordiagnózishoz elérni, ugyanakkor jelezni szeretném a megjelenő gondolatmenet filozófiai relevanciáját. E cél eléréséhez egyetlen fogalom: a populizmus fogalma felől közelítek a szöveghez, és megvizsgálom, releváns politika-kritikát alkotunk-e, ha az új jelenségeket a populizmus térhódításaként írjuk le.

Két eltérő gondolkodású szerző felől közelítek Habermas gondolatmenetéhez. Az egyik Jan-Werner Müller, a Princeton Egyetem professzora, aki sokat merít Habermas életművéből, és akinek 2016-ban jelent meg a nagy vitákat kiváltó *Was ist Populismus?* című könyve. Müller elemzésének perspektívájából azt a kérdést szegezem Habermasnak: rendelkezünk-e politikai elemzésekre alkalmas, egységes populizmus-fogalommal. A másik szerző a 2009-ben elhunyt liberális szociológus, Ralf Dahrendorf, akinek nagyhatású történelmi jóslata szerint a 21. század az autoriter rezsimek virágkorát fogja magával hozni. Dahrendorf szempontjából (rá utalnak is a szóban forgó Habermas-interjúban) az a kérdésem, beszélhetünk-e olyan történelmi szükségszerűségről vagy legalábbis történeti mechanizmusról, amelyek az autoriter vezérek és a populista retorika előretörését történetileg determinálja.

Az említett Habermas-interjú 2016 őszén jelent meg. Ekkorra vált nyilvánvalóvá, hogy új kihívások előtt állnak azok a politikai aktorok, akik a polgári demokrácia intézményrendszerének regenerációjában bíznak. A Brexit népszavazást egy érzelmileg túlfűtött, irracionális retorika dominálta. Az Egyesült Államokban Donald Trump személyében olyan elnököt választottak, aki kétes üzleteiről híres és aki a kampányban a vallási, etnikai vagy nemi diszkrimináció kelléktárának használatától sem riadt vissza. Az

¹ A tanulmány megírását az MTA Prémium Posztdoktori Kutató Program támogatta.

autoriter vezetési stílusáról ismert Putin ugyanebben az évben megerősítette Oroszország pozícióit a világpolitikában. Erdogan török elnök egy sikertelen puccskísérlet után még erőteljesebben központosította hatalmát, és óriási tisztogatásba kezdett. Az Európai Unió ugyanekkor nem tudta megakadályozni, hogy Kelet-Európában jelentős lépések történjenek egy illiberális pólus kiépítése felé (Müller: 2016a). Az osztrák elnökválasztáson pedig a szélsőjobboldali jelölt sokáig fej-fej mellett haladt a zöldek végül győzelmet arató jelöltjével.

Az események egyidejűsége azt sugallja, hogy valami új dolog történik a világban, amelynek leírásánál, megértésénél nem támaszkodhatunk bejáratott fogalmainkra és gondolati sémáinkra. A mérsékelt baloldali teoretikusoknak és politikusoknak be kell látniuk, hogy egy jövőbeli cselekvési terv felvázolásának ideális esetben jól megalapozott kordiagnózisba kellene ágyazódnia, e diagnózisok azonban még igen képlékenyek. A jelenségekhez több szerző a „populizmus” fogalmán keresztül közelít. E gondolatmeneteket követve azonban azt a problémát sem hessegethetjük el, hogy a fogalom nem racionális vitákban vagy a képviselőinek pozitív önjellemzésében nyert definíciót. Mindig felmerül tehát a gyanú, hogy egymással össze nem kapcsolható jelenségek leírására használjuk, vagy túl rugalmasan alkalmazzuk a politikai ellenfelek megbélyegzésére.

A „populizmus” mint ideáltípus

Jan-Werner Müller 2016-os esszéjében (Müller: 2016b) azonban amellet érvel, hogy igenis megalkotható a „populista politika” ideáltípusa.² Müller szerint a populizmus fogalma létező gyakorlatokhoz kapcsolódik, a populista politikusok számos helyen (pl. Oroszországban, Törökországban, kelet-európai és dél-amerikai országokban) működőképes és stabil rendszert tudtak kiépíteni, amely a középosztály jelentős részének támogatását is bírja. Úgy gondolja tehát, hogy e bejáratott rendszerek tanulmányozásával megvilágíthatók a nemzeti jellegzetességeken túlmutató közös stratégiák.

Müller kiindulópontja szerint a demokratikus rendszerekben a politikai döntések a „népakarat” nehezen definiálható fogalma felől nyernek legitimitást. Keserű történeti tapasztalatok mutatják, hogy a demokratikus jogállam akkor őrizheti meg nyitottságát, ha teret enged a politikai közösség határaitól, a „néphez tartozás” kritériumairól szóló vitáknak, ha

² A populizmus fogalmának alkalmazhatóságát, annak korlátait vizsgáló kutatók egy része kevésbé bízik a közös ismertetőjegyek megállapításának lehetőségében, így azokból a mozgalmakból indul ki, melynek képviselői pozitív értelemben tartották magukat populistáknak (pl. az agrármozgalmak képviselői), és ebből a perspektívából vizsgálják, hogy van-e bármilyen közös vonás a történeti értelemben vett „populista mozgalmak” és a ma populistának bélyegzett politikusok között. (Pl. Kovács: 2009)

mindig újra lehet gondolni, mik a „közös akaratformálás” elfogadható módjai. A populizmus a retorika szintjén nem antidemokratikus és egy korlátozott nyilvánosságban azt képviseli, hogy a legitimitáció forrása a népszuverenitás. A politikai közösség és a közös akarat mibenlétéről szóló vitákat megkerülve azonban azt hirdeti, hogy a szuverén nép határai evidensek, így „akaratának” megszületése sem kiegyensúlyozott eljárásokhoz (pl. vitához) kötődik, hanem kézzelfoghatóan adott. Ilyen evidencia hiányában azonban a legitimitáció alapját a nép egy kezdettől fogva átmoralizált fogalmához kapcsolja. A lojalitásszerzés fontos eleme, hogy (ellentétben a totális diktatúrák eljárásával) a „belső ellenségeket” korlátok között beengedi a politikai arénába, hiszen a nép morális fogalma mindig csak az állandóan jelenlévő, az autentikus akaratot belülről bomlasztó „gonoszhoz” viszonyítva nyeri el karakterét (Nebelin: 2016). Ez a stratégia határozza meg a populisták kormányzati stílusát, amelynek legfontosabb elemei: az eljárások méltányosságát és a pluralizmust biztosító intézmények elfoglalása, a politikai aréna szereplőinek polarizálása, a politikai riválisok vagy a civil társadalom ellenséggé stilizálása, a politikai vélemények erős átmoralizálása.

A populizmus – annak ellenére, hogy a népfelség egy beszűkült eszméjének közvetítésére építi legitimitását – messze nem rokonítható a közvetlen demokráciával, és jellegzetesen a képviseleti demokrácia kiüresített intézményrendszerén élősködik. Ezen belül építhető föl a nyilvánosság előtt az a fikció, hogy a „nép valódi képviselői” és a „gyarmatosítók ügynökei” küzdenek egymással a politikában. Ezt tovább gondolva az a Trump és mások által hangoztatott gondolat is elhárítható, hogy a populistának bélyegzett politikusok felemelkedésével a politika pusztán eredeti formájához tér vissza. Valójában nem a politika „normál működésmódját”, sokkal inkább válságos – háborús vagy forradalmi – időszakait jellemzi, ha a döntéshozó jórészt nem az intézményekbe vetett bizalomból szerzi meg a döntések végrehajtásához szükséges lojalitást, hanem egy primitív ellenségkép napirenden tartására és anyagi javak közvetlen kilátásba helyezésére, az úgynevezett „tömegklientúra” kiépítésére alapozza azt. Jan-Werner Müller gondolatmenetének nézőpontjából az a kérdés adódik, hogy nem érdemes-e az új jelenségeket (a fogalom köznapi használatában rejlő értéktelítettség ellenére) a populizmus fogalma felől is értelmezni, amennyiben a lojalitás megszerzésének sajátos formáit, és az ebből következő antipluralista politikai cselekvést értjük rajta.

Autoriter 21. század?

E kérdésre még visszatérek. Egy lehetséges kordiagnózis felvázolásához azonban azokat a strukturális feltételeket is ismernünk kell, amelyek között az új politikai formációk felemelkedhettek. Ralf Dahrendorf egy 1997-es cikkében azokat a lehetséges pozitív és negatív hatásokat összegzi, amelyek a globalizáció a társadalomban okoz (Dahrendorf: 1997). Dahrendorf sok szempontból nem pesszimista gondolkodó, úgy véli, hogy a tőke határok nélküli szabad áramlása pozitív hatással is együtt járhat: tudás, innováció jelenhet meg a világnak olyan részein, ahol erre korábban esély sem volt. Úgy gondolja azonban, hogy a globalizáció drasztikus átalakulásokhoz vezet a nyugati társadalmakban. Az átalakulásokat döntően két oldalról mutatja be: a globális gazdaság munkaerőpiacra, és a társadalomszerkezetre történő hatásán és a demokratikus döntéshozatali mechanizmusban okozott változásokon keresztül. Dahrendorf szerint a globális gazdasági tér létrejötte után sokkal kevesebb vállalkozásra és emberi munkára van szükség az élethez szükséges dolgok gazdaságos előállításához és szolgáltatások megteremtéséhez. A globális piacon versengő nagyvállalatok ezáltal élet-halál harcra kényszerülnek, melynek során csökkenteniük kell a munkaerőre szánt költségeket, és egy rugalmas munkaerőpiacot kell megteremtíteniük.

Ez a folyamat a szolidaritás rég nem látott megrendülésével járhat együtt. A hivatásszerű munka, az egész életre szóló munkahely jelentősége háttérbe fog szorulni, egyre többen dolgoznak majd részmunkaidőben, megbízási szerződéssel, és a munkavállaló feje fölött állandóan ott fog lebegni, hogy a munkaadója egy olyan régióba vándorol, ahol jobban megéri a foglalkoztatás. A kíméletlen verseny normái abszolúttá válnak, a társadalom e bizonytalan helyzetben lévő tagjai között is meggyökeresednek és felülírják a kölcsönös kötelezettségvállalás normáit. Maga a jóléti állam, amely az intézményileg megteremtett szolidaritás intézménye, a munkaadót sújtó költségekkel tartható fenn, így csak átfogó reformok, az egyéni és közösségi kötelezettségvállalás újragondolása révén őrizhető meg. Vélhetően azonban e reformok sem gátolják meg a jövedelmi olló évtizedek óta nem látott mértékű kinyílását. Dahrendorf félelme, hogy a legalsóbb társadalmi rétegek tartósan kiszorulnak a munkaerőpiacról, a társadalmi szolgáltatásokból, végeredményben pedig olyan szegmentált társadalmak jönnek létre, amelyben elveszik a tagok közötti felelősségvállalás lehetősége.

A globalizáció másfelől azt jelenti, hogy a legjelentősebb gazdasági interakciók nem maradnak meg a hagyományos nemzetállam keretei között, a gazdasági döntéseket nem egy beazonosítható helyi burzsoázia tagjai hozzák, hanem a szociológia kategóriarendszerével egyelőre nehezen megragadható globális elit. Az életünket meghatározó legfontosabb döntések felett a nemzetállami keretek között maradó képviseleti demokrácia elveszíti a

kontrollt, és előzetesen nem adottak olyan mechanizmusok, amelyek globális szinten garantálnák a döntéshozók elszámoltathatóságát. Ez a folyamat vélhetően nem hagyja érintetlenül a kétszáz éve alakulóban lévő polgári éthoszt. Egyrészt megszűnik az a kohézió, amely hagyományosan a befolyással rendelkező polgárok öntudatára épül, másrészt a racionális érvek számonkérésén alapuló politikai dialógust kiszorítja az atomizált individuumok következmény nélküli kommunikációja.

Dahrendorf a felsorolt okok miatt azt jövendőli, hogy a 21. században komoly kihívások előtt fognak állni a kiüresedő polgári intézményrendszerben felemelkedő politikai aktorok. Olyan társadalmakban kell a törvényes rendet fenntartaniuk és gazdasági fejlődést produkálniuk, amely végletekig atomizált, amelyben a tagok tehetetlennek érzik magukat, a szociális biztonság megrendült, a polgári önrendelkezésen alapuló összetartás válságba került. Egy ilyen helyzetben a politikai döntéshozók különböző társadalmi modellek közül választanak. Vélhetően népszerűbb lesz a modell, amely a gazdasági növekedés elérését, a társadalmi kohézió kikényszerítését a demokratikus intézményrendszer és a szociális háló leépítése árán éri el. Háttérbe szorulnak azok a modellek, amelyek a demokrácia és/vagy a szociális biztonság érdekében lemondanak a látványos gazdasági növekedésről. Gazdasági szempontból ez a folyamat a munka kikényszerítésén alapuló ázsiai kapitalizmus-modell térhódítását hozhatja magával, politikailag pedig az autoriter hatalomgyakorlás elterjedésének kedvez. E tényezők vázolják fel Dahrendorf számára a szinte elkerülhetetlen, „autoriter 21. század” körvonalait.

Egy illúzió szertefoszlik

Jürgen Habermas a 2016-os interjúban – Dahrendorfhoz hasonlóan – az új jelenségek globális és strukturális okaira hívja fel a figyelmet. A hangsúlyt azonban nem a globalizáció történeti kényszerpályáinak felvázolására, jóval inkább a nyugati elit felelősségére és elhibázott lehetőségeire teszi. Az elszalasztott lehetőségek felvázolásánál a '70-es évekig nyúlik vissza. Az USA vezetői ekkortól tették le a garast a gazdasági globalizációhoz idomuló és egy döntően piaci imperatívuszok mellett elkötetezett (Habermas szavaival) „neoliberális” politika mellett. Az amerikai politikai elit ettől az iránytól remélte a nemzetközi konfliktusok racionális feloldásának lehetőségét, a regionális gazdasági különbségek csökkenését, ugyanakkor az USA hegemoniájának növekedését. A 2000-res évektől Kína és a BRIC államok gazdasági és politikai erejének növekedésével azonban egyre inkább világossá vált ennek a politikának a kifulladás. A kortárs konfliktusok: a szíriai és a dél-szudáni

humanitárius katasztrófa és a világot behálózó iszlamista terror pedig egy a világ szintjén egyre tehetetlenebb USA és a dominanciáját fokozatosan elvesztő nyugat képét mutatta meg. Ez a területvesztés Habermas szerint egyidejűleg járult hozzá egymással nehezen összehasonlítható politikai erők felemelkedéséhez. A hagyományos amerikai pártok: a republikánusok és a demokraták ritkán látott polarizációja végül a nárcisztikus Trump győzelmét hozta magával. Azokban országokban pedig, ahol évtizedek leforgása során sem „csorgott le” a gazdasági liberalizmus által megígért jólét, a válság okozta rossz közérzet különféle nacionalista erők megjelenésének kedvezett.

Habermas szerint a piaci imperatívuszokat követő globális politika háttérbe szorulásával egyidejűleg a nyugati értelmiségnek egy káros illúziójával kellett leszámolnia. Leginkább Fukuyama „történelem végéről” szóló dolgozata fejezi ki azt a szűk látókörű optimizmust, amely szerint az 1989-90-es események az úgynevezett „nyugati értékek” végső győzelmét hozták magukkal. Ez azon a hiten alapult, hogy a piacgazdaság és a demokrácia között „prestabilizált harmónia” áll fenn. Eszerint a kapitalizmus és a demokrácia együttesen, egy dinamikus történelmi folyamatban maguk válnak katalizátorává olyan társadalmi formációk megteremtésének, amelyekben a jogok és az emberi méltóság védelmét szolgáló intézményrendszer kialakul. E harmonikus kép elfedte azt a problémát, hogy a produktív gazdaság és a nép javakból, jogokból való részesedése nem történeti szükségszerűségnél fogva erősítik egymást. Csak a demokratikus jogállam nyújt megfelelő eszközöket a konfliktusok kivívására, amelynek „karbantartása” nélkül a szabadságra és a jólétre vonatkozó igényeink kontrollálhatatlan erők áldozataivá válhatnak (Habermas: 2016). Az aktív polgároknak és a politikai elitnek azonban minden történelmi szituációban gondoskodnia kell a demokratikus jogállam nehezen összeilleszthető elvei (demokrácia vs. emberi jogok, gazdasági szabadság vs. procedurális egyenlőség) közötti egyensúly megtalálásáról. Ennek az interjúnak a kontextusában ezt az összehangolási folyamatot nevezhetjük „dinamikus jogállami projektnek”.³

Jan-Werner Müller elemzéseire visszakanyarodva, a populizmus kategóriájának szem előtt tartása segítséget jelenthet bizonyos új jelenségek, kormányzati stílusok azonosításában. Habermas azonban egyértelműen vitában áll azzal a pozícióval, amely szerint az olyan eltérő politikai aktorok, mint Trump, Putin, Erdogan, Orbán, Kaczinsky vagy az euroszeptikusok közötti hasonlóságokat érdemes túlhangsúlyozni. Különösen félrevezető bizonyos közös formai jegyeket egy túláltalánosított történeti vízió, például a Dahrendorf-féle „autoriter 21.

³ A fogalmat Habermas korábban a kultúrális önértelmezés és az emberi jogi univerzalizmus összeegyeztetésének folyamatára használja, pl. (Habermas: 1996; 255.)

század” kiépülése felől értelmezni. Valójában azért vagyunk hajlamosak egy egységes populizmus-kép vagy egy túláltalánosított történelemkép elfogadására, mert a politikai stabilitás megingása nyomán felmerülő, szétszórt jelenségeket egy rövid életű illúzió felől szemléljük. Habermas elgondolása szerint tehát nincs történelmileg adott kényszerpálya, amely az autoriter rendszerek vagy a populizmus térhódításához vezet, és világszerte egységes vonásokkal rendelkező „populista politika” sincsen: nincsen közös ideológiai tartalom és egyértelműen körvonalazható politikai program. A közösnek vélt vonások valójában egy válsághelyzet perspektívájából: a jogállami projekt megbicsaklása felől erősödnek fel.

Lehetséges stratégiák

Habermas viszont elismeri, hogy az új politikai jelenségek diverzitása ellenére egy jobboldali populista hullám tendenciaként azonosítható Európában. Ne feledjük, hogy az interjú még a 2017-es holland elnökválasztás és a francia elnökválasztás előtt készült, ahol akkoriban még a szélsőjobboldali vezérek esélyes befutónak tűntek. Nem lehet tudni a német szövetségi parlamenti választás eredményét, amelynek kampányában Angela Merkel sem ignorálhatja az akkoriban kb. 12%-on álló EU- és bevándorlóellenes AfD-t. Habermas azt sem tagadhatja, hogy az európai jobboldali populista pártok közös retorikai elemekből építkezve, gyakran egymás jelszavait is átvéve erősítik egymást, így beszélni kell valamilyen kölcsönhatásról ezek között az erők között (Ingendaay: 2016). Habermas nem kerülheti meg tehát azt a kérdést sem, hogyan lehet ezeket az erőket visszaszorítani a létező demokráciákban.

A filozófus szerint a jobboldali populizmussal való bánásmód kezdettől fogva rossz irányt vett, és a küzdelmet két alapvetően téves taktika dominálta. Az egyikre Nicolas Sarkozy a példa, aki Marine Le Pen-nel folytatott küzdelme során a populista szövegek átvételével és a követelések túllícitálásával próbálta semlegesíteni ellenfelét. A másik taktika Heiko Maas német igazságügyminiszteré, aki feszült és részletekbe menő TV vitákat vállalt Alexander Gauland-dal, az AfD prominensével. A két stratégia látszólag ellentétes, valójában mindkettő a populizmusnak kedvez. Az ellenfél mindkét esetben úgy kerül rivaldafénybe, hogy a nyilvánosság előtt nyer megerősítést az identitása alapjául szolgáló frontvonal: „mi vagyunk azok, akik a rendszerrel szemben állunk”.

De hogyan járunk el, ha nem akarjuk visszautasítani a racionális vita lehetőségét és a pluralizmus körülményei között nem akarunk kizárási mechanizmusokat alkalmazni?

Habermas szerint a megoldás a tematizálás lehetőségének elvételében áll. A jobboldali populizmust úgy foszthatjuk meg témáitól, ha felemelkedésének globális problémáit, annak kiküszöbölési lehetőségeit tesszük vita tárgyává. Úgy gondolja: az ilyen viták folytatásához a hagyományos pártokon belül keletkezett polarizáció akár még üdvös is lehet. A kiélezett helyzetet felhasználva a demokratikus erők bemutatathatják, milyen terveik vannak a féktelenné váló globális kapitalizmus megfékezésére, a lokálisan és világméreteken is növekvő egyenlőtlenségek leküzdésére, és az autonóm polgárok politikai cselekvőképességének visszanyerésére.

Ez a javaslat több oldalról kritizálható. Jens Bisky kulturális újságíró, a *Süddeutsche Zeitung*-ban Habermas-szal vitatkozik. Gondolatmenetében helyesli azt a felvetést, hogy a „populizmust” ne kezeljük egységes mozgalomként. Ha viszont elismerjük, hogy e mozgalmak eltérő hagyományokból táplálkoznak, és az ellenségképek változatos formáinak megalkotásával a legkülönbözőbb sérelmekre adnak választ, akkor nehéz elfogadni egy egységes stratégia lehetőségét. Ha a demokratikus politika nem érzékeny a kontextus különbségeire, akkor a gyors megújulásra képes populizmus kicsúszik a kezei közül (Bisky: 2016). Problémát jelenthet az is, hogy Habermas a populizmus strukturális okaként elsősorban a globális egyenlőtlenséget nevezi meg, így háttérbe szorul bizonyos kulturális motívumok vizsgálata. Kutatások igazolják: a populisták sikere abban is áll, hogy egy kulturális missziót folytatnak és a '68-as hagyományokkal szembeforduló ellenforradalom vezéreiként tudják feltüntetni magukat (Plickert: 2016). Könnyen lehet, hogy e motivációk feltérképezése nélkül a legjobb szándékú egalitárius program sem közvetíthető az erős morális kódok szerint működő mozgalmakkal szemben. Kritika tárgya lehet az is, hogy Habermas a probléma diszkurzív megoldásában bíz. Úgy tűnik, hogy megoldása javaslata figyelmen kívül hagyja a kordiagnózisok egy fontos elemét: a politikai nyilvánosság csatornáinak beszűkülését, szegmentálódását, az információk ellenőrizhetőségébe vetett bizalom megrendülését, a tét és felelősség nélküli kommunikáció térhódítását. Ez a tényező Dahrendorf két évtizeddel korábbi diagnózisában nagyobb hangsúlyt kapott.

Összegzésképpen elmondhatjuk: ha a „populizmus” szóval illetett világjelenségekhez az elemzett Habermas-interjú felől fordulunk, láthatjuk a korlátait az olyan törekvéseknek, mint amilyen Jan-Werner Mülleré. Müller a populizmust lényegét a lojalitás megszerzésének egy formájaként azonosította, amelyben a politikai aktor egy népi szubsztanciára hivatkozva, egy stilizált ellenségképet szem előtt tartva a népakarat nevében szerzi meg a döntés végrehajtásához szükséges támogatást. Habermas biztosan egyetértene abban, hogy a populizmus e fogalma felől azonosíthatunk bizonyos tipikus jelenségeket a mai politikai

életben. A populistának nevezett aktorok közötti formai azonosságokat mégsem abszolutizálja. Fontosabbnak tartja megjegyezni, hogy korunkban szétszórt, egymást erősítő, destruktív jelenségekkel találkozunk, amelyek közös vonása, hogy egyaránt jelzései a jogállami projekt válságának. Korunkban újra fel kell tenni a kérdést, hogy a modernitás sokszor visszajára fordított ideái: a piaci verseny, a szociális egyenlőség és a demokratikus népfelség eszméje hogyan hangolhatók össze egy humánus politika keretein belül. Mindenesetre sem az optimista történelemfilozófiai víziók (mint például a Fukuyama-féle „történelem vége”), sem a komor történetfilozófiai sémák (mint amilyenként Dahrendorf-féle „autoriter 21. század” tovább élt), nem segítenek abban, hogy tetterős polgárokként ismerjük fel magunkat, akiknek újra kell alkotniuk a jogállamot.

Másfelől azt is láthattuk, hogy Habermas bizonyos formai jegyek alapján mégiscsak beszél Európán belüli jobboldali populizmusról. Kérdés azonban, hogy az ennek leküzdéséhez felvázolt recept: a globális kapitalizmus problémáinak a racionális politikai diszkusszióba történő bevonása olyan hatékony megoldás-e mint ahogy Habermas gondolja. Nem becsüli-e például alá Habermas a nyilvánosság csatornáinak beszűkülését, vagy a populistaként jellemzett aktorok adaptációs képességeit, amikor az elnyomás okainak kommunikatív feloldásában bízunk?

Felhasznált irodalom:

Bisky, Jens (2016): *Jürgen Habermas über Populismus*, Süddeutsche Zeitung, 2016. október 27. <http://www.sueddeutsche.de/kultur/ein-aufsatz-juergen-habermas-ueber-populismus-1.3224673>

Dahrendorf, Ralf (1997): *Die Globalisierung und ihre sozialen Folgen werden zur nächsten Herausforderung einer Politik der Freiheit*, Die Zeit, 1997. november 14. <http://www.zeit.de/1997/47/thema.txt.19971114.xml>

Habermas, Jürgen (2016): *Für eine demokratische Polarisierung. Wie man dem Rechtspopulismus den Boden entzieht*, Blätter für deutsche und internationale Politik, 2016. november. <https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2016/november/fuer-eine-demokratische-polarisierung>

Habermas, Jürgen (1996): *Kampf um Anerkennung im demokratischen Rechtsstaat*, in: *Die Einbeziehung des Anderen, Studien zur politischen Theorie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main.

Ingendaay, Paul (2016): *Wir brauchen mehr Gefühl*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2016. 12. 16. <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/linkspopulismus-gegen-rechtspopulismus-14578017.html>

Kovács Gábor: *Mi is hát a populizmus?*, Liget, 2009. 09. 04. <http://ligetmuhely.com/liget/kovacs-gabor-mi-is-hat-a-populizmus/>

Müller, Jan-Werner (2016a): *Pferde stehlen im eigenen Stall*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2016. 09. 18. <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/debatten/viktor-orbans-ideen-zum-autoritaeren-staat-14438737.html>

Müller, Jan-Werner (2016b): *Was ist Populismus? - Ein Essay*, Berlin, Suhrkamp.

Nebelin, Marian (2016): *Gute Wir gegen böse Andere*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2016. 10. 17. <http://www.faz.net/aktuell/politik/politische-buecher/populismus-gute-wir-gegen-boese-andere-14478564.html>

Plickert, Philip: *Wer ist schuld am Erfolg des Rechtspopulismus?* Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2016. 12. 16. <http://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/wer-ist-schuld-am-erfolg-des-rechtspopulismus-14569738.html>